

PRZECIWKO NOSTALGII... KONCEPCJA PAMIĘCI
WE WSPOMNIENIACH FIODORA STIEPUNA

БЫВШЕЕ И НЕСБЫВШЕЕСЯ

AGAINST NOSTALGIA... THE CONCEPT OF MEMORY
IN FYODOR STEPUN'S MEMOIRS *BYVSHEE I NESBYVSHEESYA*

MARCIN ZIOMEK

ABSTRACT. The article offers an introduction into Fyodor Stepun's culture-making concept of memory. The thinker – one of the most intriguing representatives of the Russian emigration – criticized the emigrant milieu for its excessive traditionalism. Stepun presented the force of memory as a counterbalance to reminiscence and nostalgia, claiming that memory can prevent the Russian cultural heritage from being forgotten and ensure that it will creatively form the future of reborn Russia.

Keywords: Fyodor Stepun, memory, Russian emigration, Russian émigré literature

Marcin Ziomek, Akademia Techniczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała – Polska,
ziomekmarcin@gmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-4350-057X

Nostalgia wydaje się być jednym z najbardziej lirycznych, a jednocześnie problematycznych uczuć. Nostalgia, jak pisze Marek Zaleski, jest „rodzajem postawy wobec rzeczywistości i zarazem sposobem jej doświadczenia. [...] umieszcza ideał w przeszłości i jest to jedyna rzecz pewna, jaką można o niej powiedzieć. Zaraz potem zaczynają się komplikacje. Raz jest figurą wyobcowania, dotkliwego braku i płynącego stąd poczucia nieprzystosowania [...]. Innym razem znowu jest figurą zadowolenia, a nawet szczęścia, u źródeł którego leży zapomnienie, pamięć pozbawiona bólu” [Zaleski 2004: 11].

Twórczość rosyjskich emigrantów (szczególnie starszego pokolenia, generacji ojców) była w oczywisty sposób przeniknięta nostalgiczną tęsknotą za utraconą ojczyzną. Monika Sidor zauważa: „W opisach świata przedstawionego pojawiają się ojcyste krajobrazy, wśród bohaterów dominują Rosjanie, a w charakterystyce postaci często pojawia się problem stosunku do ojczystego kraju” [Sidor 2010: 221]. Pisarze emigracyjni niezwykle chętnie sięgali po formy pamiętnikarskie i szeroko pojętą literaturę wspomnieniową, która automatycznie uruchamiała dyskurs nostalgiczny. Jednak, jak pisze Orlando Figes:

Nostalgia to tęsknota za konkretnymi rzeczami, a nie uczucie do jakiejś abstrakcyjnej ojczyzny. Nabokowowi „Rosja” ukazywała się w snach o letnich wakacjach spędzanych w dzieciństwie w rodzinnym majątku: o chodzeniu na grzyby, łapaniu motyli, skrzypieniu śniegu pod butami. Strawińskiemu kojarzyła się z odgłosami Petersburga, które pamiętał z dzieciństwa: stukotem kopyt i zgrzytem kół po miejskim bruku, krzykami ulicznych sprzedawców, dzwonami cerkwi św. Mikołaja i gwarem panującym w Teatrze Maryjskim, w którym ukształtowała się jego muzyczna osobowość. „Rosja” Cwietajewej ożywała w obrazie moskiewskiego domu jej ojca przy zaułku Triechprudnym [Figes 2002: 397].

Dyskurs nostalgiczny w twórczości pisarzy-emigrantów stawał się oczywistą płaszczyzną porozumienia i budowania kontaktu z czytelnikami¹. Zdecydowana bowiem większość wygnańców z Rosji egzystowała na emigracji według modelu nostalgicznego, polegającego na wierności wobec tradycji ojczystego kraju. A wyrażanie swojej tęsknoty stawało się formą przetrwania w często niesprzyjających okolicznościach oraz uczestnictwa w życiu emigracji. Iwona Anna Ndiaye pisze:

Poprzez swoją działalność i postawę emigranci pragnęli udowodnić całemu światu, a nade wszystko sobie, że nie bacząc na ciężkie doświadczenia, które stały się jej udziałem, ich ojczyzna nie tylko nie zginęła, ale jak dawniej dysponowała ogromnym potencjałem moralnych sił twórczych i w tym skrywało się ziarno jej przyszłego odrodzenia. Uznając siebie za nieodłączną część Rosji, kontynuowali swoją aktywność dla przyszłości [Ndiaye 2008: 98].

Rosyjscy wygnańcy czuli się jedynymi i prawowitymi spadkobiercami przedrewolucyjnej Rosji, dlatego też ich działalność od początku była nastawiona na przechowanie i zachowanie tożsamości kulturowej. Emigranci czuli się strażnikami i kontynuatorami najlepszych tradycji dziewiętnastowiecznej literatury rosyjskiej oraz sukcesorami ogólnonarodowej pamięci. Autor *Tańca Nataszy* pisze: „Odrąceni i nie rozumiani emigranci skupili się wokół symboli swojej kultury narodowej. W świecie chaosu i zniszczenia kultura pozostała jedynym stałym elementem – jedyną rzeczą, którą ocalili ze starej Rosji. Pośród politycznych kłótni dawała im poczucie, że mają wspólny cel: przechować rosyjskie dziedzictwo kulturalne” [Figes 2002: 406]. Sprzyjać temu miał np. obchodzony od 1925 roku w rocznicę urodzin Aleksandra Puszkina Dzień Kultury Rosyjskiej. Można powiedzieć, że emigracyjne spory i dyskusje przy całej swej różnorodności oraz złożoności zagadnień dotyczyły kwestii zasadniczych: tożsamości – czasu – pamięci.

W przechowywaniu i propagowaniu dziedzictwa kulturowego ważną rolę odgrywała literatura, która – jak zauważa Figes „stała się wśród rosyjskiego

¹ Dużą popularnością wśród emigracyjnych czytelników cieszyły się np. powieści Iwana Szmielowa *Богомолье* (1931) i *Лето Господне* (1933–1948), będące pochwałą starej Rusi.

wychodźstwa *locus patriae*" [Figes 2002: 406], a pisarze „uznając siebie za nieodłączną część Rosji, kontynuowali swoją aktywność dla przyszłości" [Ndiaye 2008: 98]. Jak zauważa Ndiaye, tęsknota za Domem-Ojczyzną stanowiła podstawową inspirację dla zdecydowanej większości emigracyjnych poetów.

W literaturze emigracyjnej obraz domu to jeden z najbardziej znaczących, a jednocześnie najbardziej pojemnych symboli. Tęsknota za utraconym domem stała się najważniejszą inspiracją dla większości emigrantów rosyjskich. W rosyjskiej literaturze emigracyjnej dom zyskał nowy wymiar. Dla pisarzy, którzy wyjechali z kraju i pędzili żywot emigrantów, dom stał się symbolem ojczyzny w ogóle. Ucieczką od trudnej emigracyjnej rzeczywistości był mityczny powrót do Rosji. Poeci starali się przywołać w pamięci wspomnienia domu rodzinnego pojmowanego szeroko – jako utracone na zawsze obrazy przeszłości [Ndiaye 2008: 15].

Ponadto z każdym kolejnym rokiem poszerzała się i rozrastała swoista literatura pamięci – kolejni pisarze i pisarki oraz działacze polityczni chętnie publikowali swoje wspomnienia, dzienniki, pamiętniki, autobiografie. Uogólniając i nieco upraszczając złożoność procesu historyczno-literackiego można stwierdzić, że właściwie całą spuścizną literacką rosyjskich emigrantów cechuje swoisty, mniej lub bardziej ukryty autobiografizm, a nostalgia stanowi dominantę tematyczną zdecydowanej większości emigracyjnych utworów.

Emigranci głęboko przekonani, że wszystko, co robią, robią dla przyszłości, często nie zauważali, że mentalnie i emocjonalnie tkwią w bezpowrotnie utraconej przeszłości, która zdawała się oferować znacznie więcej niż emigracyjne tu i teraz. Nostalgia rodzi ból, którego przyczyną jest poczucie utraty przeszłości. Jak zauważa Zaleski:

Przeszłość oferuje nam bowiem przyjemności i frukta, jakich nie może dostarczyć nam terażniejszość. [...] Obraz przeszłości dostępnej w naszym o niej wyobrażeniu i jego intensywność, to zawsze mniej aniżeli przecucie naszej o niej pamięci, cząstkowej i spowitej kirem zapomnienia. Nasza pamięć z kolei, poddana władzy, jaką sprawuje nad nią terażniejszość, jest zawsze uboższa od przeszłości, danej intuicyjnie w nieprzekładalnych na obrazy pomyśleniach o niej [Zaleski 2004: 12-13].

Nostalgiczne zapatrzenie emigrantów w przedrewolucyjną przeszłość stało się przedmiotem krytyki ze strony Fiodora Stiepuna (1884–1965) – jednego z ciekawszych przedstawicieli rosyjskiej diaspory oraz aktywnego uczestnika emigracyjnych dyskusji, który na marginesie sporów na temat znaczenia i tożsamości literatury emigracyjnej zawarł swoje refleksje o kulturotwórczej roli pamięci². Ponadto uwagi o pamięci poprzedzają tekst monumentalnych memuarów myśliciela.

² Uwagi na temat pamięci Stiepun zawarł w szóstym szkicu (*Большой смысл и малые смыслы. Коммунистическая идеология и советская литература. Эмигранты и большевики*) z cyklu

Wspomnienia Stiepuny ukazały się po raz pierwszy po niemiecku (*Ver-gangenes und Unvergängliches*) pod koniec lat 40., a dopiero po pewnym czasie (w 1956 roku) po rosyjsku (*Бывшее и несбывшееся*) w nowojorskim Wydawnictwie imienia Czechowa, zasłużonym dla emigracyjnych publikacji. Jak zauważa ich autor w krótkiej *Przedmowie*, są one nie tylko opowieścią o przeszłości, ale także (a może przede wszystkim) zadumą nad paradoksami historii. Całość liczy ponad sześćset stron i składa się z dwóch tomów. Tom pierwszy obejmuje wspomnienia od czasów dzieciństwa, przez lata studiów, okres podróży po Europie po tragicznej śmierci żony, powrót do Rosji i działalność oświatową, przez wydarzenia I wojny światowej, aż do wybuchu rewolucji lutowej. Tom drugi koncentruje się wokół wydarzeń związanych z rewolucją rosyjską i stanowi ważny głos w dyskusji na temat przyczyn, konsekwencji i oceny wydarzeń z 1917 roku. Znamienne wydają także tytuły dwóch rozdziałów, które tworzą tom drugi: *Luty* i *Październik*. Wspomnienia zamyka obraz pożegnania Stiepuny, udającego się w 1922 roku na emigrację. Memuary ukazały w momencie, kiedy wspólnota emigracyjna odchodziła już w przeszłość. Proces jej rozpadu rozpoczął się w drugiej połowie lat trzydziestych, a ostateczny kres rosyjskiemu społeczeństwu na wygnaniu przyniosła II wojna światowa oraz nazistowska okupacja Francji. Z każdym kolejnym rokiem gasły tak żywe w latach dwudziestych nadzieje na szybki upadek bolszewików i upragniony powrót do ojczyzny. Umierało pokolenie ojców, pamiętające czasy sprzed rewolucji, a młodsze pokolenie, urodzone już na emigracji, nie było zainteresowane kontynuowaniem zanurzonego w przeszłości dorobku starszego pokolenia. Wspomnienia Stiepuny stanowią swego rodzaju zwieńczenie i podsumowanie pewnej epoki w dziejach kultury rosyjskiej oraz są ważnym i cennym źródłem w badaniach nad intelektualnym dziedzictwem rosyjskiego modernizmu.

Wspomnieniom i nostalgii myśliciel przeciwstawił siłę pamięci, dzięki której rosyjskie dziedzictwo kulturowe nie ulegnie zapomnieniu, ale w twórczy sposób będzie kształtowało przyszłość odrodzonej Rosji. Wspomnienia, w przekonaniu Stiepuny, są nakierowane tylko i wyłącznie na przeszłość, a właściwie na jej rozpamiętywanie, pamięć natomiast zwraca się w stronę przeszłości po to, by kształtować przyszłość. Wspomnienia dzielą, pamięć natomiast łączy – przekonywał. Pamięć bowiem, zdaniem myśliciela, jest największą duchową siłą oraz podstawą tradycji i kultury:

Память – величайшая духовная сила, в ней основа всякой традиции, всякой культуры, она же мерило человеческого благодетства. Не даром даже все революци-

Мысли о Росии, który ukazał się w 1925 roku na łamach czasopisma „Современные записки”. Praktycznie w niezminionej formie znalazły się one po latach w artykule *Советская и эмигрантская литература в 20-х годов*, zamieszczonym w zbiorze *Встречи* (1962).

онные эпохи всегда старались оправдаться перед судом памяти. Для реформации характерно обращение к первохристианству, для французской революции – к природе, для русской – к французской [Степун 2008: 368].

Stiepan krytykował środowisko emigracyjne za nadmierny paseizm i porównywał je do Goethowskiego Fausta:

Память не спорит со временем, а ведь пафос эмиграции в споре с ним. Не менее гетевского Фауста хотела бы она, чтобы «мгновение остановилось». Нет, не вознесения прошлого в вечность жаждет она, а его вечности во времени, т. е. недопущения его до вечности. Помнить о прошлом эмиграции никто не в силах ни воспретить, ни помешать, но помнить его она как раз и не хочет, – она хочет в нем жить [Степун 2008: 369].

Pamięć była dla Stiepana jednym z istotniejszych problemów ontologicznych, który starał się rozwiązać w duchu filozofii wszechjedności Władimira Sołowjowa. W *Przedmowie* do pamiętników wyjaśniał:

Близкий по своим философским взглядам славянофильски-Соловьевскому учению о положительном всеединстве, как о высшем предмете познания, я попытался подойти к нему в методе положительного всеединства всех методов познания. Врагами моей работы, с которыми я сознательно боролся, были: идеологическая узость, публицистическая заносчивость и эстетически-аморфное приблизительное писательство [Степун 1995: 5].

Tak rozumiana pamięć zdaje się być sposobem całościowego ujmowania i poznawania przeszłości. Stiepana interesują nie tyle konkretne wydarzenia, ale pewien całościowy obraz przeszłości, który wyłania z subiektywnych wspomnień. Holger Kuße pisze: „«Воспоминание» и «память» находятся у Степуна в функциональном отношении. Ему интересно не «воспоминание» как таковое, но «воспоминание», которое приводит к «памяти» в смысле целостного познания” [Kucse 2012: 80–81]. Dla Stiepana istotny jest nie bieg wydarzeń, ale ich wewnętrzny sens. Myśliciel pisze: „*Бывшее и несбывшееся* не только воспоминания, не только рассказ о бывшем, пережитом, но и раздумье о том, что «зачалось и быть могло, но стать не могло», раздумье о несбывшемся” [Степун 1995: 5].

Istota pamięci polega na ocalaniu obrazów życia spod władzy czasu. Pamięć paradoksalnie związana z upływem czasu i wydawałoby się uzależniona od czasu w przekonaniu rosyjskiego emigranta panuje nad nim i góruje nad czasem. Tym samym pamięć staje się dla niego kategorią na wskroś religijną. W przedmowie do swoich wspomnień Stiepan porównuje ją do platońskiej anamnezy i prawosławnej panichidy. W ten sposób wyzwala pamięć z ograniczeń czasu ziemskiego i sytuuje w sferze czasu świętego, o którym Mircea Eliade pisał, że „daje się bez końca odzyskiwać, bez końca powtarzać.

Z pewnego punktu widzenia można by powiedzieć, że czas ten nie płynie, że nie stanowi nieodwracalnego trwania. Jest to czas *par excellence* ontologiczny, permanidejski, zawsze tożsamy z samym sobą, nie zmienia się ani nie wyczerpuje” [Eliade 1974: 86]. W *Myślach o Rosji* Stiepun napisze, że pamięć wskrzesza wszystko z martwych. Panuje nad przeszłością – terażniejszością i przyszłością i w tym, zdaniem myśliciela, tkwi jej największa siła.

Память никогда не спорит со временем, потому что она над ним властвует. Для нее не важно, умирает ли нечто во времени или нет, потому что в ней все восстает из мертвых. Возвышаясь над временным, она естественно возвышается и над всеми измерениями его, над прошлым, настоящим и будущим и в ней легко совмещаются явления, которые во времени боролись друг с другом [Степун 2008: 369].

Stiepun jako duchowy spadkobierca idei Sołowjowa o pozytywnej wszechjedności akcentował to, co ponadczasowe i wieczne w kulturze. Wspólna pamięć o przeszłości, w odróżnieniu od osobistych i subiektywnych wspomnień przepelnionych nostalgią za tym, co minione, miała być, w jego przekonaniu, twórczą próbą ocalenia przeszłości przed upływem czasu:

В противоположность туманно трепетным воспоминаниям, светлая память чтит и любит в прошлом не то, что в нем было и умерло, а лишь то бессмертное вечное, что не сбылось, не ожило: его завещание грядущим дням и поколениям. В противоположность воспоминаниям, память со временем не спорит; она не тоскует о его безвозвратно-ущедшем счастье, так как она несет его непреходящую правду в себе [Степун 1995: 6].

Bibliografia

- Кусе Х. 2012. *Воспоминание как доказательство*, [w:] В. К. Кантор (red.), *Федор Августович Степун*, Москва: РОССПЭН, s. 75–93.
- Степун Ф. А. 1995. *Бывшее и несбывшееся*, Санкт-Петербург: Алетейя.
- Степун Ф. А. 2008. *Жизнь и творчество. Избранные сочинения*, Москва: Астрель.
- Eliade M. 1974. *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*, Warszawa: PIW.
- Figes O. 2002. *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Magnum.
- Ndiaye I. A. 2008. *Hipertrofia tęsknoty za utraconym domem w poezji emigrantów rosyjskich „pierwszej fali”*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Sidor M. 2010. *Rosja poza granicami. O ponadterytorialnym doświadczeniu ojczyzny w utworach Borisa Zajcewa („Athos”) i Iwana Szmielowa („Stary Walaam”, „Granica”)*, [w:] B. Kodzis, M. Giej (red.), *Słowianie Wschodni na emigracji: literatura – kultura – język*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 221–227.
- Zaleski M. 2004. *Formy pamięci*, Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.